

Peter Kranendonk en Jerzy Gawronski

Zeven op het Damrak

Archeologie en de Noord/Zuidlijn

Na jaren van voorbereiding en proefonderzoeken startte in september 2005 de eerste grootschalige archeologische opgraving van de Noord/Zuidlijn. De aftrap werd gegeven met het afzinken van de eerste van drie caissons op het Damrak, ter hoogte van de Nieuwebrug. Hiermee luidde de afdeling Archeologie van BMA een meerjarig onderzoeksprogramma in dat doorloopt tot 2010. Hierin staan vanwege hun hoge archeologische verwachting drie locaties binnen het totale tracé centraal: Stationseiland, Damrak en Rokin.

Uitgangspunt is dat het archeologische werk over meerdere jaren verspreid in het civiel technisch proces wordt ingepast. Het veldwerk vindt hoofdzakelijk in de jaren 2005-2008 plaats, wanneer de toekomstige metrostations Stationseiland en Rokin worden ontgraven en de caissons voor de startschacht van de tunnelboor (Damrak) worden geplaatst. Dan zullen nog enkele jaren nodig zijn voor de vondstverwerking en rapportage. Het archeologisch onderzoek verdient het predikaat uitzonderlijk, gezien de ligging van de bouwlocaties in de rivier de Amstel en de grote diepte waarop de bouwwerkzaamheden zich afspelen; plaatsen in de stad die zelden of nooit voor archeologen bereikbaar zijn. Het onderzoeksprogramma combineert culturele vraagstukken over de stedelijke ontwikkeling en de materiële cultuur van Amsterdam met ecologische kwesties over de rivier de Amstel en het natuurlijke landschap van het stroomgebied ervan vanaf de laatste IJstijd tot nu.

▲ De caisson op het Damrak met de archeologische zeefinstallatie ernaast
▼ Archeologisch werk onder de caisson. Na documentatie van een bodemprofiel worden de vondsten per laag verzameld

Voorgeschiedenis

Halverwege vorige eeuw werden de eerste plannen ontwikkeld voor de aanleg van een metronet in Amsterdam. Deze plannen werden begin jaren zeventig deels geconcreti-

Twee vondsten van onder caisson 1: insignes (circa 5 cm hoog) van de schuttersgilden met de beeltenis van Sint Joris en de Draak. Ze dienden als veer- of bloemhouder

seerd met de aanleg van de Oostlijn. Eind jaren tachtig kwamen de mogelijkheden van het ondergronds boren in 'slappe' bodem ter tafel en werden de ideeën voor een Noord/Zuidlijn nieuw leven ingeblazen. De eerste contacten met het projectbureau Noord/Zuidlijn en de afdeling Archeologie dateren van 1995. Er werd toen een bureauonderzoek uitgevoerd voor de inventarisatie en beschrijving van te verwachten archeologische waarden op het tracé van de Noord/Zuidlijn.[1] Intussen kwamen er vanwege het Europese Verdrag van Valletta (1992) nieuwe beleidsregels voor de inpassing van archeologische zorg in bouwprocessen. Daarom werden in 2003 de planning en de financiële raming van het archeologisch werk geactualiseerd. Uiteindelijk is in 2005 de Projectopdracht Archeologische Begeleiding Noord/Zuidlijn opgesteld, waarin het gehele archeologische traject was beschreven en begroot en dat de gemeenteraad ter uitvoering goedkeurde.[2]

De Noord/Zuidlijn loopt vanaf Amsterdam-Noord door het centrum naar station Zuid/WTC waarbij het tracé zoveel mogelijk de bestaande infrastructuur volgt om sloop van de bestaande bebouwing te vermijden. In Noord ligt de lijn grotendeels bovengronds in de middenberm van de Nieuwe Leeuwarderweg. Vanaf de Sixhaven komt het spoor ondergronds te liggen. In het IJ worden tunnelsegmenten afgezonken, die tot onder het Centraal Station worden gelegd, en het Stationsplein wordt ondergronds omgebouwd tot metrostation. Op het Damrak worden drie caissons afgezonken, van waaruit een boormachine de metrotunnel doortrekt onder Damrak en Rokin via de Vijzelstraat en de Ferdinand Bolstraat tot station Europaplein/RAI. Daar komt de lijn weer bovengronds om aan te sluiten met bestaand spoor over de ringweg A10 tot station Zuid/WTC.

Van alle bouwlocaties langs het tracé zijn er drie geselecteerd waarop het archeologisch onderzoek zich concentreert: Stationsplein, Damrak en Rokin. Dit hangt samen met het feit dat deze bouwlocaties in de Amstel en het IJ liggen, de historische halsslagader van de stad. Aan de Amstelmonding van het IJ ontstond in de twaalfde eeuw de nederzetting die uitgroeide tot de handelsmetropool Amsterdam. De Amstel was het knooppunt van de stad, met de middeleeuwse haven in het Damrak en met een dichte bebouwing van huizen, pakhuizen en publieke en kerkelijke gebouwen langs de oevers. Op deze bouwlocaties kan een omvangrijk materieel residu worden verwacht van afval, aanplempingen of verloren voorwerpen die in het water terecht zijn gekomen en een dwarsdoorsnede bieden van de materiële cultuur van Amsterdam door de eeuwen heen. De slib- en sedimentafzettingen in de rivier en het IJ en de dieper liggende Holocene (10.000 jaar-heden) en Pleistocene (100.000-10.000 jaar) afzettingen zullen behalve anorganisch materiaal (zoals aardewerk, metaal) vanwege de goede conserverende omstandigheden van een nat milieu ook veel organische vondsten (zoals leer, hout, bot) en ecologisch materiaal (zoals zaden, pollen) bevatten. Het archeologisch programma op deze locaties, die tot 25 meter -NAP worden ontgraven, voorziet in documentatie en berging van de vondstafzettingen en het nemen van ecologische monsters van de stratigrafische context van ver vóór de oorsprong van de stad, tot mogelijk zelfs 100.000 jaar geleden.

Op het tweede plan staan locaties die archeologisch interessant zijn, maar minder potentieel worden toegemeten, zoals het tracé in Noord en de stations Vijzelgracht en Ferdinand Bolstraat. In Noord beperkt het onderzoek zich tot de ontgraving van de vroegere zeedijken: de Buiksloterringdijk en de Waterlandse Zeedijk. De Vijzelgracht is aan het eind van de zeventiende eeuw in het veenweidegebied gegraven en bij de Ferdinand Bolstraat zijn hoogstens sporadisch negentiende-eeuwse resten te verwachten. Op deze locaties geldt een lichter archeologisch regime met steekproefsgewijs onderzoek. Op de overige, niet genoemde onderdelen van de Noord/Zuidlijn is sprake van een passieve archeologische begeleiding. Dit houdt in dat de afdeling Archeologie stand-by is en alleen onderzoek uitvoert na een vondstmelding.

Damrak

De eerste caisson werd afgezonken op de plaats van de Nieuwebrug, midden in de stroomgeul van de oude rivier. Oorspronkelijk, ten tijde van het ontstaan van de nederzetting in de twaalfde eeuw, was de Amstel breder dan nu. De droge oevers lagen bij de

Detail van de stadsplattegrond van Cornelis Anthonisz. uit 1538 met de locatie van het onderzoeksterrein (caisson 1) ter plaatse van de Nieuwebrug op het Damrak

Kalverstraat en de Nieuwendijk aan de westzijde en de Nes en de Warmoesstraat aan de oostzijde. Vooral de westelijke oever breidde zich in de loop der eeuwen flink uit met aanplempingen. Rond het midden van de veertiende eeuw verrees enkele honderden meters ten noorden van de Oudebrug (voor het Beursgebouw) de eerste houten Nieuwebrug. In 1529 werd het westelijk deel ervan voor het eerst in steen uitgevoerd. Burgemeester Johannes Hudde maakte in 1681 een begin met de bouw van een waterkering, bedoeld om de invloed van het zeewater in de grachten terug te dringen. Hiertoe werd onder meer de Nieuwebrug geheel uit steen opgetrokken en voorzien van twee sluizen met dubbele vloeddeuren, bevestigd aan drie paar zware brughoofden. In de eeuwen daarna volgden nog verscheidene aanpassingen aan de brug.[3] Ten behoeve van de aanleg van de Noord/Zuidlijn is de Nieuwebrug in 2004 tijdelijk ontmanteld, waarbij de afdeling Archeologie onder meer de sluisvloer in kaart heeft gebracht. Bij die gelegenheid is ook de bovenste slibbodem van het Damrak op archeologische vondsten onderzocht. Naast recent afval zoals fietswrakken bleek dat de bagger op geringe diepte al archeologisch materiaal van uitzonderlijke kwaliteit bevatte, zoals een zeventiende-eeuwse tabaksdoos als een van de eerste vondsten bewees.

Een zeventiende-eeuwse tabaksdoos uit de bagger van het Damrak. Op de voorzijde is het wapen van Amsterdam gegraveerd, op de keerzijde de skyline van Amsterdam gezien vanaf het IJ en het Damrak

Het werkelijke archeologische onderzoek in het Damrak startte met het afzinken van de caisson tot 14 meter -NAP in september 2005. Deze betonnen bak van 60x20x15 meter zal uiteindelijk in 2006 tot 25 meter -NAP worden neergelaten. Het afzinkproces bestond eruit dat de grond onder de caisson met hogedrukwaterkanonnen werd losgespoten, waarna het mengsel van grond en water werd afgepompt. Onder de caisson heerste overdruk om het grondwater weg te persen, zodat een droge werkruimte ontstond. Vanwege de overdruk en de daarbijbehorende veiligheidsmaatregelen waren de werkomstandigheden te beperkt om de archeologen uitgebreid vondsten onder de caisson te laten bergen. Het archeologische materiaal werd daarom verzameld met een industriële zeefinstallatie bij de pompafvoer. Deze zeefinstallatie had twee zeefdekken met 4 cm en 1 cm maaswijdte en voldoende capaciteit om de enorme hoeveelheden (tot 10.000 m³ per dag) slurry te verwerken, waarmee alle vondsten groter dan 1 cm werden onderschept. Tijdens het spuiten van de grond was dagelijks een archeologisch waarnemer onder de caisson aanwezig om kwetsbare en complete voorwerpen te bergen en vooral de herkomst van de vondsten van de zeef vast te leggen. Een meer uitgebreide documentatie van de vondstlocaties en een nauwkeurige kartering van de bodemstratigrafie voerde een ploeg archeologen uit die 's avonds na beëindiging van het spuitwerk onder de caisson kon werken. Dit was het moment om vondsten per laag in te meten en te verzamelen en om op geschikte locaties verticale profielen te maken en bodemmonsters te nemen. Deze bodemmonsters worden uitgewerkt om gegevens te verzamelen over de ontwikkeling van landschap, milieu en klimaat in de voorbije millennia.

Een deel van de vele palen onder de caisson. Het merendeel van de palen was onderdeel van de fundering van de Nieuwebrug

De eerste resultaten

Al kort na de start van het afzinkproces, dat vier maanden duurde, werd duidelijk hoe rijk het Damrak als archeologische vindplaats is. De scheepvaartactiviteiten in de haven, de publieke functie van de Nieuwebrug en het stedelijk leven op de oevers hadden in de afgelopen eeuwen een massieve materiële neerslag van een metersdik pakket vondsten opgeleverd. De zeef bleek bijzonder effectief en leverde circa zevenhonderd zakken (formaat vuilniszak) bulkvondsten op, bestaande uit tienduizenden aardewerk scherven en dierlijke botten van met name slachtafval. Naast losse vondsten zijn sporen en structuren aangetroffen die verband hielden met de bouwgeschiedenis van de Nieuwebrug. Er zijn bijna 200 palen ingemeten, de meeste van naaldhout daterend uit de jongere bouwfasen vanaf eind zeventiende tot begin twintigste eeuw. Een beperkt aantal vierkante palen (ca. 35-45 x 35-45 cm) van eikenhout bleken tot een voorganger van de laat zeventiende-eeuwse brug te behoren. Jaarringonderzoek van houtmonsters van twee palen leverde tot dusver dateringen van circa 1500 en 1560 op. Behalve palen is er van de zestiende-

Een kleine greep uit de gevarieerde vondsten die in de loop der eeuwen in de Damrak bodem terechtkwamen

eeuwse brug ook een met aarde opgevulde bekisting teruggevonden die als bruggenhoofd diende.

Van de zeef en onder de caisson zijn naast de bulkvondsten, die vooral uit huishoudelijk afval bestonden, duizenden (vrijwel) complete voorwerpen verzameld. Catalogisering en conservering zijn in volle gang en een volledig overzicht van de rijk gevarieerde vondstcollectie is daarom nog niet voorhanden. Toch vallen nu al enkele zaken op, zoals de aanwezigheid van vele honderden messen. Een dergelijke omvangrijke verzameling voorwerpen, die voor het overgrote deel uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dateren, doet denken aan al dan niet moedwillig dumpen. Mogelijk was dit een lading die bij het overladen overboord is gevallen of producten afkomstig van een werkplaats op de brug. Ook goed vertegenwoordigd zijn kootjes, een soort bikkels van bot die soms fraai zijn bewerkt en tot spelactiviteiten op de brug (het kootspel) zijn terug te voeren. Dergelijke vondsten geven het openbare karakter van de brug fraai weer. Ook zijn er vondsten, waaronder tientallen pijlpunten van (kruis)bogen, delen van een maliënkolder, tientallen dolken en een hellebaard, die op militaire bezigheden duiden. Ze houden wellicht verband met de verdedigingsfunctie van de Nieuwebrug als onderdeel van de havenbarrière. Kenmerkend voor de functie van het Damrak als haven en dus voor de vele scheepvaartactiviteiten ter plaatse waren de honderden bootshaken van verschillende typen, afmetingen en dateringen, de talloze scheepssintels (scheepsbeslag) en werktuigen zoals breeuwhamers. Meerdere pelgrimsinsignes uit verschillende bedevaartsplaatsen (bijvoorbeeld Wilsnack in oostelijk Duitsland en Geeraertsberge in België) en enkele insignes van het Mirakel van Amsterdam van de Nieuwezijds Kapel illustreren de rol van Amsterdam als een van de belangrijkste Noordwest-Europese pelgrimsplaatsen in de late middeleeuwen.

De vondsten dateren vooral uit de vijftiende tot de negentiende eeuw. Een mogelijke verklaring voor het geringere aantal vondsten uit de vroege periode van Amsterdam van circa 1200-1400 is de ligging van de vindplaats midden in de rivier met een flinke afstand tot de beide oevers, terwijl een brug ontbrak. Ook kan dit een aanwijzing

zijn dat pas rond 1400 de stedelijke bebouwing langs dit deel van de riviermonding voldoende was ontwikkeld om sporen in de rivier achter te laten. Belangrijke aanvullende gegevens zal de botanische en geologische analyse van de bodemmonsters leveren. Voor het onderzoek naar landschap, klimaat en milieu in de voorbije millennia is een doorlopend bodemprofiel gedocumenteerd en bemonsterd van de verschillende bodemafzettingen en vullingen van de Amstel. Dit profiel reikt op dit moment tot een diepte van 14 meter -NAP en zal met het verder afzinken van de caisson in 2006 kunnen worden doorgetrokken tot 25 meter -NAP. Voorlopig kan worden geconcludeerd dat de onderkant van de historische Amstel zich op 11-12 meter -NAP bevindt. De rivier heeft zich hier ingesneden in een pakket prehistorische mariene afzettingen, dat waarschijnlijk meer dan tien meter dik is. Het bodemkundig en botanisch onderzoek van de vele afzettingen en de koppeling daarvan aan de archeologische vondsten zal nieuwe informatie opleveren over het gebruik en ontwikkeling van de Amstel en mogelijk zelfs van bewoning van de directe omgeving in (prehistorische) perioden voorafgaand aan het ontstaan van Amsterdam.

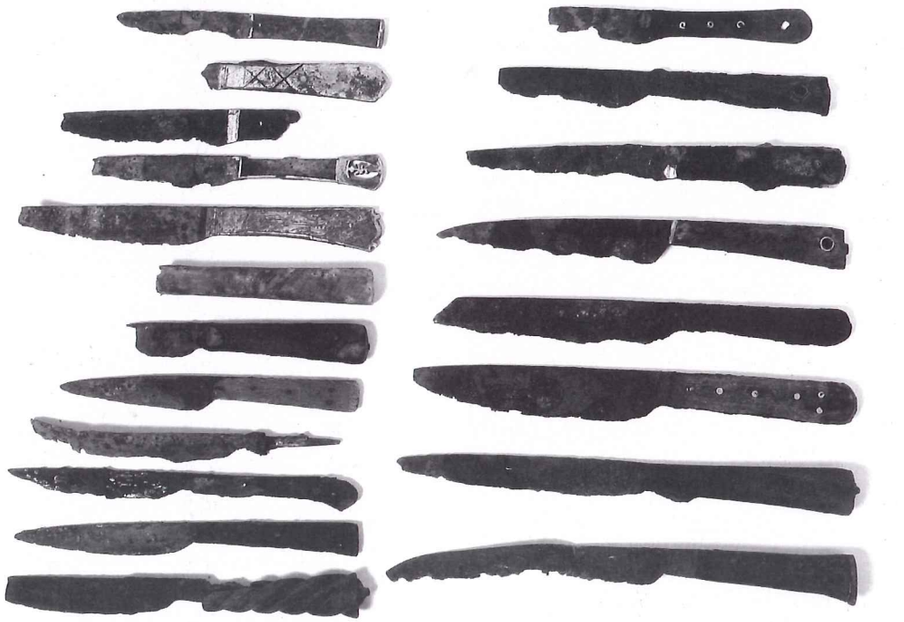

Onder de vondsten waren honderden vijftiende-eeuwse messen: een dergelijke grote hoeveelheid wijst op een verloren lading of mogelijk op de vestiging van een winkel of werkplaats op of bij de brug

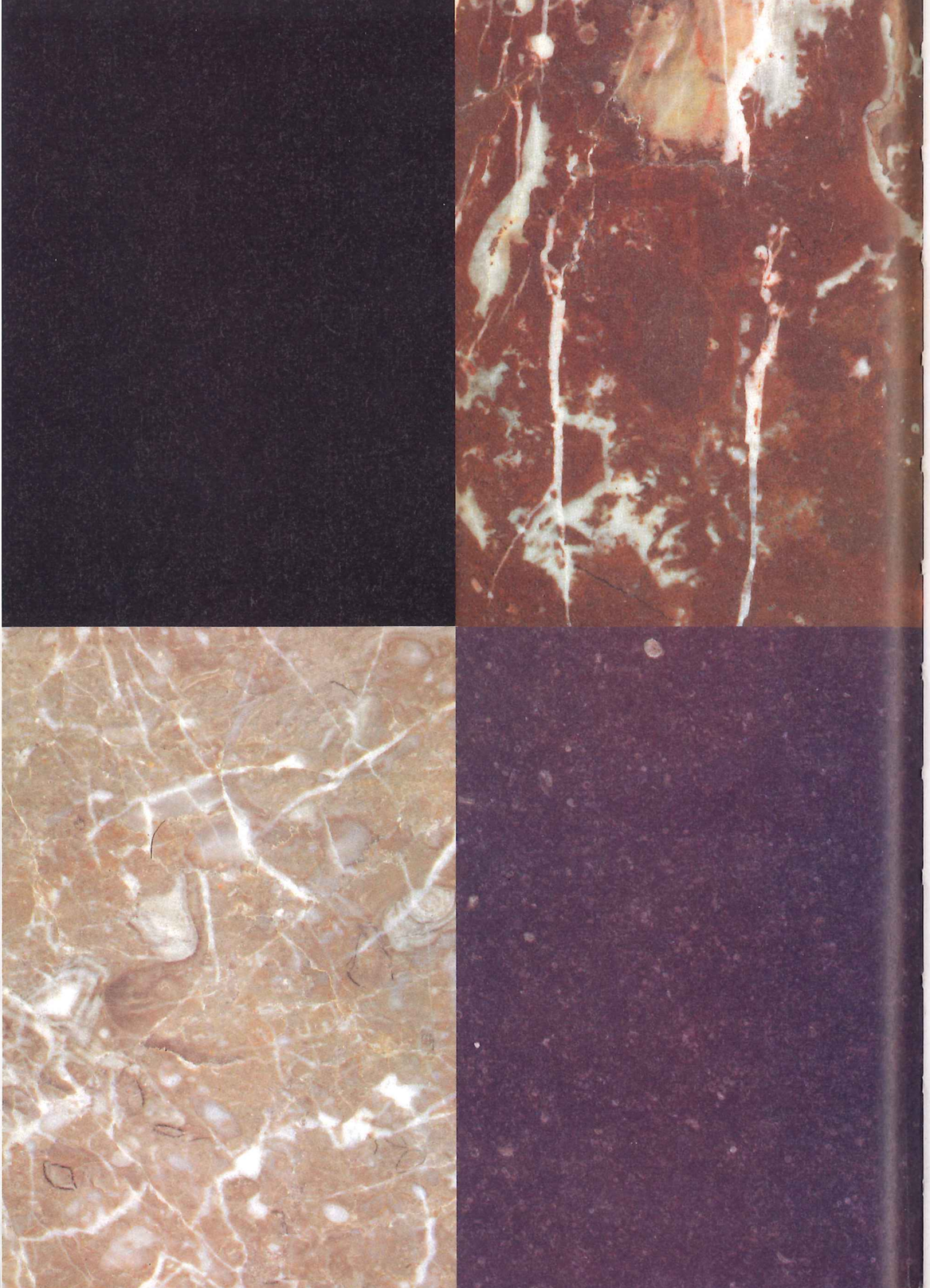

Noten

Kranendonk/Gawronski p. 11

1
Veerkamp 1998.

2
Gawronski 2002; Kranendonk 2003, 2005.

3
Carasso-Kok 2004, 127, 153, 209, 313-314; Veerkamp 1998, 48-57.

Smit p. 21

1
Voor een korte kennismaking met het Mirakel van het Heilig Sacrament: Carasso-Kok 2004; Van den Hout 1995; Van 't Hof 2005, 10-28; Margry 1988 en Margry 1997.

2
Bouwgeschiedenis, mogelijke bouwfasen en inrichting van de kapel worden behandeld in Van Breen 1946, Sterck 1928 en Weissman 1908.

3
Een helder overzicht met aandacht voor de latere geschiedenis van de zeventiende-eeuwse inventaris biedt Dirkse 2001.

4
Deze luiken bevinden zich thans in het Museum Catharijneconvent te Utrecht. Het orgel uit omstreeks 1520 hangt nu in de door A. Tepe ontworpen, in 1875 ingewijde Sint Nicolaaskerk te Jutphaas.

5
'Briefwisseling over de Nieuwezijds Kapel', *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* 1907, 7-16. Een handzaam verslag van protesten, discussies en besluitvorming biedt Sterck 1939.

6
Gemeentearchief Amsterdam, Archief van de bouwcommissie van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Amsterdam, toegangsnummer 378.BC, inventarisnummer 89 (stukken inzake afbraak en herbouw Nieuwezijds Kapel).

7
Arie de Groot, 'De Muiderkerk: Protestantse kerkbouw in Amsterdam aan het eind van de 19de eeuw', *De Sluitsteen* 6 (1990) 1, 3-21.

8
Sterck 1939, Van Breen 1946 en Dirkse 2001 schenken aandacht aan de toenmalige, vaak uiteenlopende verblijfplaatsen van de bouwfragmenten, al dan niet als bruikleen van de Hervormde Gemeente.

9
Over de negentiende-eeuwse belangstelling voor de historische en artistieke waarde van bouwfragmenten en de te allen tijde moeizame omgang met het beschermde materiaal – weggegooid, verdwenen of vernietigd na vervanging door een replica –, zie Van Wezel 1995.

10
Derkinderen schilderde overigens in 1888 een elf meter lange 'Processie van het Heilig Sacrament van Mirakel' voor de Begijnhofkerk; ook brak hij in het *Algemeen Handelsblad* van februari 1908 een lans voor het behoud van de Nieuwezijds Kapel.

11
Sterck 1939, 68.

12
Van Breen 1946, 122.

13
Het Parool, 1 april 1950.

14
Gemeentearchief Amsterdam, Archief van het Begijnhof, toegangsnummer 740, inventarisnummer 1224 (stukken betreffende het in bruikleen afstaan van fragmenten der voormalige Nieuwezijds Kapel aan de geschiedkundige kring 'Leonardus Marius', 1946-1947).

15
BMA, pandsdossier Nieuwezijds Kapel, brief aan de wethouder, d.d. 18 september 1962.

16
A.H. Dekker, 'romantisch wandelparkje bij het Amerbos', *Werk in Uitvoering* 28 (1978) 3 (maart),

245-246. De aankleding van het parkje werd ontworpen door kunstenaar Rik van Bentum.

17
Deze herinnering aan de laatgotische kapel is tijdelijk verwijderd en wordt na voltooiing van de werkzaamheden aan de Noord/Zuidlijn weer teruggeplaatst. Over de Mirakelkolom: Geurt Brinkgreve, 'Twee gedenktekens', in: Geurt Brinkgreve, Frans Heddema en Richter Roegholt (red.), *Veldboeket met distels. 40 jaar Diogenes*, Bussum 2000, 64-73.

Gawronski p. 33

1
Sterck 1939. Zie ook het artikel van Jos Smit in deze bundel.

2
Sterck 1939, 78-80.

3
Sterck 1939, 77.

4
Vondstnummers OL 2-49 (22 x 11 x 4,5 cm) en PH-146 (22 x 11 x 5 cm).

5
Het fysisch-antropologisch onderzoek wordt uitgevoerd door L. Smits op het Amsterdams Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam.

Schmidt p. 43

1
Zie bijvoorbeeld het recente essay dat een 'stadscommentator' op verzoek van de wethouder Cultuur heeft geschreven over het culturele erfgoed van Amsterdam: C. de Voogd, *'A Safe Deposit'? Het cultureel erfgoed van Amsterdam*, Amsterdam 2005.

2
Het tekort van het teveel. Over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed. Advies Erfgoedselectiebeleid deel I en II, september 2005 [Raad voor Cultuur], 35, 46.

Schmidt p. 59

1
Van Eeghen 1951, 137. In 1634 bleven er twaalf schilderijen in het huis achter, 'alle principaele stukken van Mus Rubbens, Snijders ende Wildens, hangende daar van seven in de groote saal van 't voors. huijs, ende 5 in 't voorhuijs' en goudleren behangsels in vier kamers. Toen Sohier in 1642 overleed bevonden zich onder de ruim veertig schilderijen werken van Veronese, Titiaan, Lievens en Honthorst. Kam 1963.

2
Tricht 1977, 619, 885.

3
Giskes 1994, 59; Fontaine Verwey 1977, 30, 40 ; Spies 2004, 324.

4
Tricht 1977, 885.

5
Vingboons 1648, platen 3-6, afgebeeld bij Ottenheym 1989, 194-195; Kuyper 1980, 108.

6
Miedema 1980, 77-78; Gerritsen 2004, 21-40. Voor een overzicht van de ontwikkelingen in Italië, zie: Wilkinson 1977.

7
Meischke 1994.

8
Vermeulen II, 261-271; Taverne 1971, 11 (n. 15); Meischke 1994.

9
Roever, 'kroniek van Staets'; Neurdenburg 1930, 19-24; Meischke 1994; Vermeulen, II, 261-280.

10
Vermeulen, II, 265.

11
Meischke 1958.

12
Leonhardt 1979, 29; Kuyper 1994, 279-280.

13
De Bray 1631, platen 33-35.

14
Meischke 1994, 101.

15
Taverne 1971, 4.

16
Meischke 1958, 54-55; Neurdenburg 1930, 63; Kuyper 1980, 212.

17
Neurdenburg 1940, 70.

18
Taverne 1971, 4, 11 (n. 15).

19
Snoep 1976.

20
Het 'moderne' was in de eerste helft van de zeventiende eeuw overigens een dubbelzinnig woord, dat in het Nederlands ook wel voor gotisch of middeleeuws werd gebruikt. De Jongh 1973, 94.

21
DaCosta Kaufmann 2004, 33-35.

22
Taverne 1971, 1.

23
Ottenheym 1999, 43.

24
Meischke 1966, 135; Meischke 1958, 51, 52, 54; Kuyper 1980, 31-33; Ottenheym 1999, 40.

25
Emmens 1979, 78-79, 121-122; Van den Heuvel 1994; Ottenheym 1995, 9; Gerritsen 2004, 35-37.

26
De Ville 1628, 9; Gerritsen 2004, 36.

27
R. Bisschop, 'ontwerp voor een monument voor Hendrik de Keyser en Jacob van Campen', afgebeeld in: *Verzameling van bouwkundige ontwerpen, bekroond en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* (1869), 17, plaat 83. Zie ook: Ottenheym en Buvelot 1995 en Schmidt 2005, 157-158.

Van Tussenbroek p. 71

1
Staring 1964, 203.

2
Zie Scholten 1993 en Van Tussenbroek 2001a.

3
Gekleurd marmer is kalksteen, gevormd door de activiteiten van riforganismen (koralen, algen etc.). Behalve calciet (in de vorm van cement, in grote kristallen, in aders of in fossiele structuren) bevatten de Waalse marmers een wisselende hoeveelheid onzuiverheden. Het gaat hier om organisch materiaal, ijzeroxiden, klei, kwarts of pyriet, die de kleur en structuur soms sterk kunnen beïnvloeden. IJzeroxide op de voormalige zeebodem zorgt voor de kenmerkende rode kleur van sommige marmers. Cnudde e.a. 1987.

4
Hiervoor zij verwezen naar Groessens 1981.

5
Van Iterson 1963 en Lamy 1979.

6
Zie uitgebreid: Van Tussenbroek 2001b.

7
Van Tussenbroek 2001b, passim.

8
Slothouwer 1946, 261-262.

9
Zie: Van Tussenbroek 2001b.

10
Van Dillen 1974, No. 115. Bestek voor het opvijzelen en de verbouwing van een huis op het Rokin.

11
Zie over schouwen: Zantkuijl 1982.

12
Archief BMA. Zie verder: Feit 1919; De Waal 1924; Van Eeghen 1951; Visser 1956 en Meischke 1957.

13
Aan de linker-, onder- en rechterzijde bevindt zich een strook tegels met diermotieven. Het centrale veld bevat tulpvoorstellingen. De tegels stammen uit de periode 1630-1650. Pluis 1997.

Krabbe p. 81

1
Ronald Pellemans, die als monumentenadviseur van BMA betrokken is bij de planbeoordeling, en Maarten Fritz, restauratiearchitect, hebben dit artikel voorzien van commentaar.

2
Remco Bouma, 'Ons land verkwanselt zijn esoterisch erfgoed', *Trouw*, 13 september 2005, 4-5.

3
Bax 2005.

4
Kroon 2005, 6.

5
Van der Ploeg 1992; Mekking 1993.

6
Interview met M. Fritz op de website van het Amsterdamse Gemeentearchief.

7
De Graaf 1998, 50.

8
Krabbe 2002.

9
Medema 2003.

10
Medema 2003, 4.

Schilt p. 91

1
Vlak voor het ter perse gaan van dit jaarboek dienden zich twee nieuwe ontwikkelingen aan die voor de transformatie van de Wibautstraat grote gevolgen kunnen hebben. Allereerst is onzekerheid ontstaan over het doorgaan van het plan voor de Parooldriehoek, nu een stevig (financieel) conflict gerezen is tussen ontwikkelaar Multi Vastgoed en gebruiker PCM. Over de afloop daarvan kan op dit moment slechts gespeculeerd worden.
Een tweede recente ontwikkeling is het zogeheten plan 'Koppen Wibautstraat' waaraan het stadsdeel Oost/Watergraafsmeer werkt. Dat moet voorzien in spelregels voor het op diverse locaties aan de Wibautstraat vervangen van de oude woonblokkoppen door nieuwbouw. De bouwhoogte van deze nieuwe bebouwing zal conform de aanbevelingen van het Masterplan Wibautas uit 2001 mogen toenemen tot maximaal 30 meter. Op termijn betekent dit dus een forse verhoging van de bebouwing aan beide zijden van de met een nieuwe rooilijn rechtgetrokken Wibautstraat.

Van Thoor p. 101

1
Zie: Kuipers 2002; Van Rossem 2003; Van Rossem 2004 en Schilt 2005.

2
Nederlands Architectuurinstituut (NAi), Rotterdam, archief G. Friedhoff, inv. nr. 2.20.

3
Vriend 1958.

4
Friedhoff 1960.

5
NAi, archief G. Friedhoff, inv. nr. 2.64.

6
Van der Peet en Steenmeijer 1995, 545.

7
Friedhoff 1952; Friedhoff 1957; Friedhoff 1959a; Friedhoff 1959b.

8
NAi, archief G. Friedhoff, inv. nr. 2.66.

9
Jung 1931.

10
Friedhoff 1946; Friedhoff 1959a.

11
Italiaanse invloeden op het werk van Friedhoff en andere rijksbouwmeesters zijn onderwerp van een omvangrijker onderzoek van de auteur. De uitstekende betonnen vensteromlijstingen worden in de twintigste-eeuwse Italiaanse architectuur veel toegepast. Volgens Vriend is de betonconstructie gemaakt door Italiaanse constructeurs zoals P.L. Nervi, die begin jaren zestig ook in het Haagse Spuikwartier aan het werk was.

12
Van der Peet en Steenmeijer 1995, 529.

Van der Werf p. 109

1
Stadsdeel Noord heeft het *Groenplan Noord* vastgesteld op 17 november 2005; Stadsdeel Bos en Lommer stelde haar *Nota Groen en Blauw* vast op 27 april 2005.

2
Zie: Wardt en De Jong 1997.

3
Dienst Ruimtelijke Ordening, afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling, Oud Zuid, *Concept Visie Groen en Blauw 2020*, Amsterdam 2005. De nota wordt begin 2006 behandeld in de raad. Zie ook: www.oudzuid.amsterdam.nl bij Natuur en Milieu.

4
Buiter 2003; Van den Boogaard 2003, 25-73.

5
Dit valt op te maken uit een correspondentie tussen Hulshoff, directeur van de Dienst der Publieke werken en J. de Koning, hoofd van de afdeling Beplantingen, in: Gemeentearchief Amsterdam, archief Publieke Werken, inventarisnummer 2741.

6
Gemeentearchief Amsterdam, archief Publieke Werken, inventarisnummer 2432.

De Roon p. 119

1
Gemeentearchief Amsterdam, nr. 5062 met de Ordinaris Kwijtscheldingen 1563-1811 (met dank aan G. van Nieuwstadt).

2
De restauratie van het Huis aan de drie Grachten vond plaats onder supervisie van de huidige eigenaar die ten behoeve van zijn plannen intensief overlegde met BMA. De restauratie werd zeer zorgvuldig en terughoudend uitgevoerd. Oudezijds Voorburgwal 247 kon niet worden onderzocht. Wel was een kort bezoek in de kap en een deel van de kelder mogelijk.

3
Meischke 1955.

4
De Meyer 1910, 71, 't Huyrboeck beginnend met het jaar 1558, twee huysen onder een dak enz. en het grootere steenen huys.

5
De Meyer 1910, 70-71, in 1581 verwierven de gasthuizen het pand definitief.

6
De Meyer 1910, 71. De vermoedelijke bouwers zijn metselaar Claes. Adriaensz. van Delft, timmerman Hendrick Jansz. en smid Lucas Stevensz. die regelmatig in de boekhouding van de gasthuizen worden genoemd. Zie verder: Meischke 1995, 57 en Van Tussenbroek 2001b, 186-187.

7
Meischke 1955, 7.

8
Meischke 1955, 65.

9
Gemeentearchief Amsterdam, nr. 5062 met de Ordinaris Kwijtscheldingen 1563-1811 (met dank aan G. van Nieuwstadt).

10
Uit de kap van 247 is de vliering-vloer verwijderd.

11
Bel-etage en eerste verdieping van Oudezijds Voorburgwal 247 zijn niet bezocht.

12
Vink 2004, 9.

13
Glaudemans en Smit 2003, 31.

14
Vink 2004, 9. Van de meest zuidelijke, grenenhouten balklaag in het souterrain is geen houtmonster genomen. Dit gaat in de nabije toekomst gebeuren.

15
Gemeentearchief Amsterdam, nr. 5062 met de Ordinaris Kwijtscheldingen 1563-1811 (met dank aan G. van Nieuwstadt).

16
Haaksman 2003, 49-55.

17
Gemeentearchief Amsterdam, nr. 5062 met de Ordinaris Kwijtscheldingen 1563-1811 (met dank aan G. van Nieuwstadt).

18
Denslagen 1987, 189, De Meyer restaureerde om verminkingen te corrigeren; zijn ideaalbeeld ontleende hij aan de eerste helft van de zeventiende eeuw.

19
Haaksman 2003, 49-55.

20
Pluis 1997, 408 e.a.

21
Pluis 1997, 380 e.a.

Glaudemans p. 129

1
De Roon 2004, 35-38.

2
Van der Leeuw-Kistemaker 1974, 12-13.

3
In het kader van een afstudeeropdracht voor de HBO+ opleiding bouwhistorie aan de Hogeschool Utrecht werd interieuronderzoek gedaan door Marjorie Verhoek; opmetingen werden verricht door BAAC 's-Hertogenbosch (M. Bimmel) en BMA (D. de Roon en de auteur).

4
Dendrochronologisch onderzoek M. Vink. Vink 2004, 7-9. Glaudemans en Smit 2003, 28-35.

5
Een deel van de eikenhouten spil van de trap is in het huis bewaard gebleven en doet nu dienst als draagbalk in een later gedicht hijsluik in een van de vloeren.

6
Van Arkel en Weissman 1903, 105-106.

7
Met dank aan Dominique B.L.M. van Loosdrecht (Rijksmuseum) en Jaap Boonstra (Amsterdams Historisch Museum) voor de toegestuurde informatie. Zie Catalogus van meubelen en betimmeringen (1952), 113-114 (cat.nummers 21, 22 en 23). Zie ook: Breedveldt Boer 1984, afb. 41 a-b.

8
Van der Leeuw-Kistemaker 1974, 180; Kam 1968, 367-368.

9
In 1585 bewoonde Cornelis Symons, zijdelakenkoper, (een deel van) het huis. Van Dillen 1941, 24.

10
Eeghen 1941, 78; Leeuw-Kistemaker 1974, 180.

11
Van der Leeuw-Kistemaker 1974, 7.

12
Van Tielhof 1995, 198.

13
Dendrochronologische datering Ring Lelystad, met dank aan D.J. de Vries, RDMZ.

14
Determinatie B. Crijns en D.J. de Vries, RDMZ. Met dank aan E. Koldeweij, RDMZ, voor aanvullende informatie.

15
In oktober 2005 werden de laatste restanten van het plafond uit het pand verwijderd in verband met de ophanden zijnde sloop van het achterhuis. Het plafond werd voorlopig overgebracht naar het depot van de RDMZ in Zeist. Met dank aan P. Vlaardingerbroek en A. Winder (RDMZ).

Literatuur

- **Anoniem,** 'De bouwheer van het Huis met de Hoofden', *Amstelodamum* 16 (1929), 87
- **Arkel, G. van en A.W. Weissman,** *Noord-Hollandse Oudheden beschreven en afgebeeld,* uitgegeven van wege het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, zesde stuk, Amsterdam 1903
- **Bax, M.,** 'The Building of the Nederlandsche Handel-Maatschappy in Amsterdam by K.P.C. de Bazel. The Conservation and Adaption of Theosophical Architecture to its Future Utilization by the Amsterdam Municipal Archive', in: *Masonic and Esoteric Heritage,* 180-193
- **Boogaard, H.A. van der,** 'De geplande stad, 1914-1945', in: Schot, J.W. e.a. (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw,* deel 6, Zutphen 2003, 52-73
- **Bray, S. de,** *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt,* Amsterdam 1631 (reprint Soest 1971)
- **Breedveldt Boer,** I.M., *Plafonds in Nederland van 1400-1800,* Kunsthistorisch Instituut Utrecht, Utrecht 1984
- **Breen, J. van,** 'De Heilige Stede te Amsterdam', in: *Het vierenswaardig wonder. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het zesde eeuwfeest van het H. Sacrament van het Mirakel 1345-1945,* Amsterdam 1946, 71-124
- **Buiter, H.,** 'Werken aan sanitaire en bereikbare steden, 1880-1914', in: Schot, J.W. e.a. (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw,* deel 6, Zutphen 2003, 26-49
- **Carasso-Kok, M. (red.),** *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets,* Amsterdam 2004
- *Catalogus van meubelen en betimmeringen,* Rijksmuseum, Amsterdam 1952
- **Cnudde, C.J.-J. Harotin en J.-P. Majot,** *Pierres et marbres de Wallonie/Stenen en marmers van Wallonië,* Brussel 1987
- **DaCosta Kaufmann, Th.,** *Toward a Geography of Art,* Chicago/Londen 2004
- **Denslagen, W.F.,** *Omstreden Herstel,* 's-Gravenhage 1987, 187-189
- **Dillen, J.G. van,** *Amsterdam in 1585, het kohier der capitale impositie van 1585,* Amsterdam 1941
- **Dillen, J.G. van,** *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam* III 1633-1672, 's-Gravenhage 1974
- **Dirkse, P.,** 'De Nieuwezijds Kapel en de inrichting in de 17e eeuw', in: P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw,* Leiden 2001, 55-64 en 71
- **Dubelaar, W.,** *Steenrijk Amsterdam,* Amsterdam 1984
- **Eeghen, I.H. van,** *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14de eeuw tot het eind der 16de eeuw,* Amsterdam 1941
- **Eeghen, I.H. van,** 'Het huis met de hoofden', *Amstelodamum* 38 (1951), 137-141 en 155-158
- **Emmens, J.A.,** *Rembrandt en de regels van de kunst,* Amsterdam 1979
- **Feith, J.,** 'Ons oude handelsschoolgebouw "Het Huis met de Hoofden"', *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam 1869-1919,* Amsterdam 1919, 21-27
- **Fontaine Verwey, H. de la,** 'Gerard Thibault en zijn 'Académie de l'Espée', *Jaarboek Amstelodamum* 69 (1977), 23-54
- **Friedhoff, G.,** 'Mijmeringen na een studiereis', *Bouwkundig Weekblad* 64 (1946) 20, 185-186
- **Friedhoff, G.,** 'Studiereis naar de Verenigde Staten van Amerika', *Bouwkundig Weekblad* 70 (1952) 23-24, 183-188
- **Friedhoff, G.,** 'Pas op! Wel of niet "aanpassen"?', *Bouwkundig Weekblad* 75 (1957) 2, 23
- **Friedhoff, G.,** 'Rondom het U.I.A.-Congres te Moskou', *Bouwkundig Weekblad* 77 (1959a), 278-283
- **Friedhoff, G.,** 'Hoe het was, hoe het is en hoe het zal worden', *Bouwkundig Weekblad* 77 (1959b), 627-630
- **Friedhoff, G.,** 'Belastinggebouw in Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 78 (1960) 26, 577-584
- **Gawronski, J.,** *Punten van aandacht m.b.t. archeologische begeleiding Noord/Zuidlijn.* Notitie BMA 2002
- **Gerritsen, E.,** *Architectuurtekeningen: de tekening in de zeventiende-eeuwse ontwerp- en bouwpraktijk in de Noordelijke Nederlanden,* proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 2004
- **Giskes, J. H.,** 'Amsterdam, centrum van muziek. Muzikanten en schilders in de Gouden Eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 86 (1994), 49-78
- **Glaudemans, R. en J. Smit,** 'De houten stad. Het lange leven van het Amsterdamse houtskelet', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie 2,* Amsterdam 2003, 25-39
- **Graaf, T. de,** 'Architect Karel de Bazel en het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij', *Maandblad Amstelodamum* 85 (1998), 47-56
- **Groessens, E.,** 'L'industrie du marbre en Belgique', *Mém. Inst. géol. Univ. Louvain* XXXI (1981), 219-253
- **Haaksman, M.,** 'Het Makelaarskantoor; De reconstructie van Jan de Meijer', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie 2,* Amsterdam 2003, 49-55
- **Heuvel, Ch. van den,** 'T'samenspreeckinghe betreffende de architecture ende schilderkonst'. Schilders, architecten en wiskundigen over de uitbeelding van architectuur', *Incontri* 9 (1994), 69-85
- **Hof, S. van 't,** *Amsterdam in gebed. Religieuze monumenten,* Amsterdam 2005 (Open Monumentendag)
- **Hout, A.H.P.J. van den, P.J. Margry en R. Schillemans (red.),** *Het Mirakel. 650 jaar Mirakel van Amsterdam 1345-1995,* Amsterdam/Aerdenhout 1995
- **Iterson, A. van,** 'De la carrière de marbre Saint-Remy à Rochefort', *Parcs Nationaux* XVIII (1963), 84-100
- **Jongh, E. de,** ''t Gotsche krulligh mall.' De houding tegenover de gotiek in het zeventiende-eeuwse Holland', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 24 (1973), 85-145
- **Jung, B.,** 'Het Finsche Parlementsgebouw', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 52 (1931) 36, 317-322
- **Kam, J.G.,** 'Kleine vondsten uit de inbrengregisters van de weeskamer (1)', *Maandblad Amstelodamum* 50 (1963), 164-166
- **Kam, J.G.,** *Waar was dat huis in de Warmoesstraat,* Amsterdam 1968
- **Krabbe, C.P.,** 'Een mooie boel. De Bazels inrichting van het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam. Monumenten & Archeologie 1,* Amsterdam 2002, 46-55
- **Kranendonk, P.S.M.,** *Projectopdracht Archeologische Begeleiding Noord/Zuidlijn Amsterdam.* Notitie BMA 2003
- **Kranendonk, P.S.M.,** *Herziene Projectopdracht Archeologische Begeleiding Noord/Zuidlijn Amsterdam.* Notitie BMA 2005
- **Kroon, A.,** 'Foreword. Masonic and Esoteric Heritage. New Perspectives for Art and Heritage Policies', in: *Masonic and Esoteric Heritage,* 6-8
- **Kuipers, M. (red.),** *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland,* Zwolle 2002
- **Kuyper, W.,** *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700,* Delft 1980
- **Kuyper, W.,** *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands,* 2 dln., Alphen aan den Rijn 1994
- **Lamy, R.,** *Le travail du Marbre,* Rance 1979
- **Leeuw-Kistemaker, R.E. van der,** *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14de tot het midden van de 16de eeuw,* Amsterdam 1974
- **Leonhardt, G.,** *Het huis Bartolotti en zijn bewoners,* Amsterdam 1979
- **Margry, P.J.,** *Amsterdam en het mirakel van het heilig sacrament. Van middeleeuwse devotie tot 20e-eeuwse stille omgang,* Amsterdam 1988
- **Margry, P.J. en Charles Caspers (samenstelling en redactie),** *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland,* Amsterdam/Hilversum 1997, 134-150
- **Masonic and Esoteric Heritage.** *New perspectives for art and heritage policies. Proceedings of the first international conference of the OVN, Foundation for the Advancement of Academic Research into the History of Freemasonry in the Netherlands, The Hague, 20-21 October 2005,* Den Haag 2005
- **Medema, G.H.,** 'De zaak NHM of de bescherming van esthetisch sa-

menhangende ensembles', in: J.M. van der Veen e.a. (red.), *Praktijkboek Instandhouding Monumenten*, deel I-3, paragraaf 7 (aflevering 16, november 2003), 1-14
- **Meischke, R.**, 'De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 54 (1955), 1-49
- **Meischke, R.**, 'Het huis met de hoofden en zijn buren. Keizersgracht 117, 119, 121 en 123', *Maandblad Amstelodamum* 44 (1957), 136-142
- **Meischke, R.**, 'Hendrick de Keyser, het Huis Bartolotti en het Huis met de Hoofden', in: *Liber Amicorum J.P. Mieras*, Amsterdam 1958, 44-55
- **Meischke, R.**, 'De vroegste werken van Jacob van Campen', *Bulletin KNOB* 65 (1966), 131-145
- **Meischke, R.**, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93 (1994), 100-122
- **Meischke, R.**, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam 1995
- **Mekking, A.J.J.**, 'Torenhoge misverstanden?', *Bulletin KNOB* 92 (1993), 147-156
- **Meyer, J. de**, 'Het "Huis aan de drie Grachten"', *Bouwkunst, Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1910, 67-96
- **Miedema, H.**, 'Over de waardering van architect en beeldende kunstenaar in de zestiende eeuw', *Oud Holland* 94 (1980), 71-87
- **Moulin, D. de, I.H. van Eeghen en R. Meischke**, *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis*, Wormer 1981
- **Neurdenburg, E.**, *Hendrick de Keyser. Beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam [1930]
- **Neurdenburg, E.**, 'Pieter de Keyser als beeldhouwer', *Bulletin KNOB* 39 (1940), 62-72
- **Ottenheym, K.**, *Philips Vingboons (1607-1678) Architect*, Zutphen 1989
- **Ottenheym, K.**, 'Inleiding: de schilder-architect', in: J. Huisken, K. Ottenheym en G. Schwartz (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, 9-11
- **Ottenheym, K. en Q. Buvelot**, 'Historiografie en mythevorming' in: Huisken e.a. 1995, 13-19
- **Ottenheym, K.**, 'De schilder-architecten van het Hollands Classicisme', in: A. Blankert e.a., *Hollands Classicisme in de zeventiende-eeuwse schilderkunst*, Rotterdam 1999, 34-53
- **Peet, C. van der en G. Steenmeijer (red.)**, *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995
- **Ploeg, K. van der**, 'Wat kan architectuur in de middeleeuwen betekenen?', *Bulletin KNOB* 91 (1992), 121-127
- **Pluis J.**, *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen* 1570-1930, Leiden 1997
- **Roever, N. de en J. Laurentius**, *De kroniek van Staets: een bladzijde uit de geschiedenis van het fabriekambt der stad Amsterdam*: 1594-1628, Amsterdam 1969 (oorspronkelijke uitgave Amsterdam 1628; eerste herdruk 1886)
- **Roon, D. de**, 'Dan maar de lucht in. Verhogingen van Amsterdamse woonhuizen', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 3, Amsterdam 2004, 35-43
- **Rossem, V. van**, 'Oosterdokskade 3-5. Afscheid van een tijdperk', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 2, Amsterdam 2003, 82-89
- **Rossem, V. van**, 'Het Wibauthuis. Het technisch hoofdkantoor van de Amsterdamse sociaal-democratie', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.) *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 3, Amsterdam 2004, 102-111
- **Schilt, J.**, 'Documentenproductie in een aquarium. Het Gemeenschappelijk Administratiekantoor aan het Bos en Lommerplantsoen', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam Monumenten & Archeologie* 4, Amsterdam 2005, 10-19
- **Schmidt, F.**, 'Het architectenloze tijdperk. Ambachtslieden en amateurs in de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 104 (2005), 138-161
- **Scholten, F.**, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer in de 17de eeuw', in: J. de Jong e.a. (red.), *Nederland-Italië; relaties in de beeldende kunst van de Nederlanden en Italië 1400-1750*, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1993, Zwolle 1993, 197-214
- **Slothouwer, D.F.**, *De paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1946
- **Snoep, D.P.**, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*, Alphen aan den Rijn 1976
- **Spies, M.**, 'Kunsten en wetenschappen op de troon. Culturele hoofdstad 1578-1713', in: W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. II.1. Centrum van de wereld 1578-1650*, Amsterdam 2004, 299-383
- **Staring, A.**, 'Joost Jansz. Bilhamer als beeldhouwer', *Opus Musivum: een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen 1964, 201-214
- **Sterck, J.F.M.**, *De Heilige Stede in de geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1928
- **Sterck, J.F.M.**, *De Heilige Stede. De slooping van een middeleeuwsch Amsterdamsch heiligdom in de twintigste eeuw*, Hilversum 1939
- **Taverne, E.**, 'Salomon de Bray's "Architectura Moderna": Biography and Manifesto', in: De Bray (reprint 1971).
- **Tielhof, M. van**, *De Hollandse Graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*, Den Haag 1995
- **Tricht, H.W. van e.a.**, *De Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, 3 dln., Den Haag 1976-1979
- **Tussenbroek, G. van**, 'Belgisch marmer in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1500-1700)', *Bulletin KNOB* 100 (2001a) 2, 49-71
- **Tussenbroek, G. van**, *Bouwen voor stad en land. Overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)*, proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 2001b
- **Veerkamp, J.A.G.**, *Mammoeten in Amsterdam. Een archeologische verkenning langs de Noord/Zuidlijn*, Amsterdam 1998
- **Vermeulen, F.A.J.**, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 3 dln., II, 's-Gravenhage 1931
- **Ville, I. de**, *T'samen-spreeckinghe / Betreffende de Architecture, ende Schilderkonst. Dienende mede tot waerschouwinge van alle werckluyden ende liefhebbers der selver konst; Dat zy haer aen de handelinghe alleen niet en moeten vergapen; maer verder moeten zien*, Gouda 1628
- **Vingboons, Ph.**, *Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1648
- **Vink, M.H.**, *Amsterdam, Oudezijds Voorburgwal 249, Dendrochronologische rapportage*, BAAC, 's-Hertogenbosch 2004
- **Vink, M.H.**, *Amsterdam, Warmoesstraat 145. Dendrochronologische rapportage*, BAAC, 's-Hertogenbosch 2004
- **Visser, W.**, 'Het huis met de hoofden', *Ons Amsterdam* 8 (1956) 4, 34-40
- **Vriend, J.J.**, ''k Hou van belastinggebouwen als ze niet te hoog zijn', *De Groene Amsterdammer*, 18 januari 1958, 9
- **Waal, J.C. de**, 'Amsterdamsche grachtpaleizen; het huis met de hoofden', *Buiten* 18 (1924), 429-431
- **Wardt, J.W. van der en F. de Jong**, *Tussen Dam en Arena; leefbaarheid en de betekenis van omgevingskenmerken in negen Amsterdamse buurten*, Amsterdam 1997
- **Weissman, A.W.**, *De Nieuwe Zijds Kapel*, Amsterdam 1908
- **Wezel, G. van**, 'Fragmentenzorg. Uit delen gebouwd en in delen weer uiteengevallen', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 204-226
- **Wilkinson, C.**, 'The new professionalism in the Renaissance', in: S. Kostof, *The Architect. Chapters in the History of the Profession*, Oxford 1977, 124-160
- **Zantkuijl, H.**, *Bouwen in Amsterdam: het woonhuis in de stad.* Afl. 37, 'De warmte beschouwd', Amsterdam 1982

AMSTERDAM

Monumenten & Archeologie 5

Onder redactie van
J. Gawronski
F. Schmidt
M.-Th. van Thoor

BIBLIOTHEEK
bureau Monumenten & Archeologie
Amsterdam
nummer: 5543 /Archeo
signatuur: C.1 amst(5)

Bureau Monumenten & Archeologie
Uitgeverij Bas Lubberhuizen